

wares ornamented during making on a lathe. On separate fragments of vessels there are traces of preliminary marking for a decorative pattern.

Research of decorative pattern of wooden combs allows supposing that the technique of their ornamentation is comparable with one that is applied in bone carving. On them, except for fretted decorative pattern, a sawed one is traced which is well-studied on the example of bone combs. A characteristic element of decorative pattern of combs is also circles executed with a special tool.

Ю.В. Долженко

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ

Подано розгорнуту краніологічну характеристику антропологічного матеріалу курганного могильника доби середньовіччя поблизу хут. Зелений Гай на північній околиці м. Суми, добутого в 1991—1992 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, курганний могильник, краніометрія, краніоскопія, антропологія.

Кургани біля хут. Зелений Гай на північній околиці м. Суми почав досліджувати 1929 р. М.О. Макаренко (Макаренко 1930), надалі продовжив І.І. Ляпушкін (Ляпушкин 1961, с. 255—256), а ще пізніше — інші дослідники (Сухобоков, Моця 1987). 1991 р. розкопки могильника та поселення провадив загін Дніпровської давньоруської експедиції Інституту археології НАНУ та Сумського краєзнавчого музею під керівництвом П.М. Покаса.

Краніологічну серію з пам'ятки (28 поховань) охарактеризував П.М. Покас — окремо курганні та ґрунтові поховання, але індивідуальні дані не опублікував (Покас 1987). Курганний могильник датується XI—XII ст. і з нього походить 13 черепів, але придатними для вимірювання було сім (4 чоловічих і 3 жіночих); ґрунтовий — датується XII—XIII ст., з нього походить 15 черепів, для краніометрії придатні 11 (6 чоловічих і 5 жіночих). Зіставивши черепи з підкурганних поховань та ґрунтового могильника, М.П. Покас відзначив їх типологічну схожість. Дослідник також подав демографічний аналіз серії та вказав, що міжгруповий аналіз досліджуваної добірки свідчить про її спільні риси з черепами з інших курганних могильників Дніпровського Лівобережжя, що належали сіверянам (Покас, Осадчий, Приймак 2007, с. 29—30).

Через появу нових матеріалів, отриманих у 1991—1992 рр. (Покас, Стародуб 1991; Покас, Приймак 1992), серія черепів з курганного могильника Зелений Гай нами опрацьована вдруге. Індивідуальні дані подано в табл. 1.

Краніологічна характеристика чоловічих черепів. Об'єднана чоловіча серія з поховань курганного могильника, до якої ввійшли і матеріали, досліджені 1987 р. П.М. Покасом, налічує дев'ять черепів. Вона характеризується доліхокранією, черепний покажчик 73,1. Висотний діаметр черепної коробки дуже великий, за першим висотно-поздовжнім індексом становить 75,3, черепи високі (гіпсікранія). За другим висотно-поперечним індексом — 102,4 — черепи також опиняються в категорії високих (акрокранія). Лице мезогнатне, помірної ширини і за виличним діаметром, і за загальнолицевим покажчиком, малої висоти. Лице дуже профільоване. Орбіти низькі (хамеконхія). Ніс мезорінний (середній) з помірно високим переніссям. Кут випинання носових кісток відносно лінії профілю лиця на черепах з курганних поховань значний, на межі з дуже великими категоріями. За краніометричними ознаками чоловічі черепи належать до великої європеїдної раси. За таблицею краніологічних типів східнослов'янських племен, складеною Т.І. Алексеєвою (Алексеєва 1973, с. 67), об'єднана чоловіча серія з поховань курганного могильника потрапляє до категорії доліхокранічних, відносно широколицих, куди,

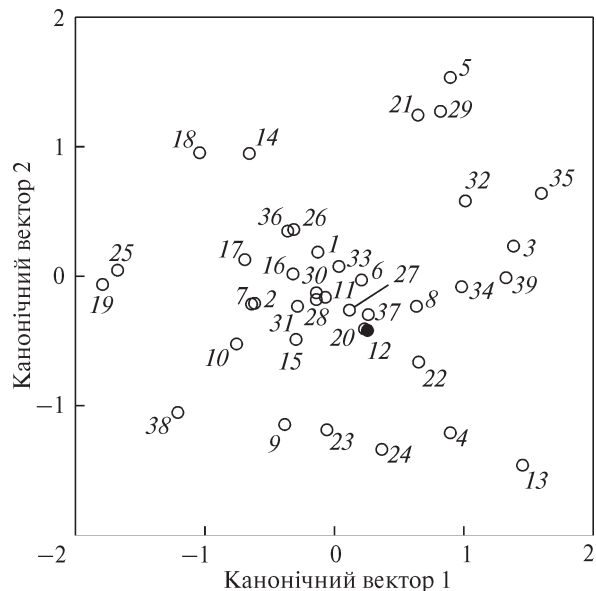

Рис. 1. Збірна серія чоловічих черепів із хут. Зелений Гай і 38 східнослов'янських груп з території Київської Русі. 1 — Бранешти; 2 — Бучак; 3 — Василів; 4 — Верхній Київ; 5 — Витачів; 6 — Возягель; 7 — в'ятичі; 8 — Галич; 9 — гора Шекавиця (Київ); 10 — Григорівка; 11 — дреговичі; 12 — хут. Зелений Гай; 13 — Кам'яне; 14 — Київ; 15 — кривичі-1; 16 — кривичі-2; 17 — кривичі-3; 18 — кривичі-4; 19 — кривичі-5; 20 — Любеч; 21 — Монастирок; 22 — Новогрудок; 23 — Патторжинського (Київ); 24 — Переяслав-Хмельницький; 25 — Пд.-Сх. Приладожья; 26 — поляни київські; 27 — поляни переяславські; 28 — поляни чернігівські; 29 — Путивль; 30 — радимичі; 31 — сіверяни; 32 — словени новгородські; 33 — Смоленськ; 34 — Стара Ладога; 35 — Стара Рязань; 36 — Чернігів 1973; 37 — Чернігів 2012; 38 — Шестовиця; 39 — Юр'їв

за дослідницею, потрапляють волиняни та польські кривичі.

Об'єднана чоловіча серія з поховань курганного та ґрунтового могильників, що налічує 13 черепів, характеризується доліхокранією з великим поздовжнім і малим поперечним діаметрами, черепний показник дорівнює 73,2. Висотний діаметр черепної коробки великий. Лоб середньо-широкий, похилий. Лице мезогнатне, дуже профільоване в горизонтальній площині на верхньому та нижньому рівнях. За абсолютними величинами воно відносно низьке, середньошироке (вличний діаметр, виміряний на шести черепах, дорівнює 134,2) та за показником відноситься до категорії мезен. Орбіти помірної ширини та малої висоти, за показником середні (мезоконхні). Іклові ямки помірної глибини. Ніс добре виступає, середньоширокий і середньовисокий з помірно високим переніссям, за показником мезорінний (табл. 2).

Як і черепи з курганних поховань, об'єднана чоловіча серія з поховань ґрунтового та

курганного могильників потрапляє також до категорії доліхокранних, відносно широколицих.

Отже, в цілому краніометричні дані чоловічої групи зеленогайського комплексу суттєво не змінилися на тлі публікації П.М. Покаса 1987 р. Можна лише вказати на слабке збільшення вличного діаметра в збірній серії стосовно широколицього. І це цілком логічно, оскільки на досліджуваній території, крім місцевого сіверянського населення (інгумації в ямах та на рівні давнього горизонту), виявлено поховання радимичів (на підсіпках), балтські («валетом») і середньоподніпровські (ґрунтового могильник) (Покас, Осадчий, Приймак 2007, с. 32).

Краніологічна характеристика жіночих черепів. Об'єднана жіноча серія з курганних і ґрунтових поховань налічує 13 черепів і характеризується грацильністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Потилиця виступає добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу слабкий. Група за черепним показником (75,3) в середньому характеризується помірно мезокранією. Висотний діаметр черепної коробки помірний. Лоб середній. Лице помірної ширини та висоти, добре профільоване на верхньому та нижньому рівнях. Загальний кут лицевого профілю серії становить 82,4°, що вказує на мезогнатне лице, тобто таке, що помірно виступає у вертикальній площині.

Орбіти помірної ширини та малої висоти, за показником низькі (хамеконхія), орбітний індекс потрапляє до категорії малих розмірів, що досить часто трапляється в європеїдних серіях.

Носовий отвір характеризується помірно шириною та висотою, за індексом (50,9) середньоширокий (мезорінний), тобто жінки з могильника Зелений Гай переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся високе за симетричним і помірної висоти за дакріальним індексами. За європейським масштабом серія характеризується значним випинанням носових кісток відносно лінії вертикального профілю обличчя. Загалом за вказаними ознаками збірну зеленогайську серію можна характеризувати як європеїдну (табл. 3).

Щоб конкретизувати антропологічний тип жіночих черепів, ми звернулися до традиційних краніологічних класифікацій давньослов'янських серій. Т.О. Рудич, спираючись на краніологічні дані, розробила власну схему диференціації східнослов'янських жіночих груп з території України (Рудич 2007а, табл. 5, с. 51).

За цією схемою, жіноча зеленогайська серія за чотирма важливими ознаками потрапляє до мезокранного, середньолицевого типу, де знаходяться поляни київські.

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей давньоруського населення із Зеленого Гаю та його сусідів. Для порівняльного матеріалу залучені дані 38 чоловічих і 33 жіночих краніологічних серій II тис., досліджені різними вченими (табл. 4), з яких 14 груп із давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький (Рудич 1998; 1999; 2003; 2005; 2007; 2008а), Витачів, Любеч, Смоленськ, Київ, Стара Рязань (Алексеева 1969; 1973, с. 122—125), Путивль (Покас 1984), Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985), Новогрудок (Саливон 1971, с. 99), Верхній Київ, гора Щекавиця (Козак 2010, с. 40), Стара Ладога (Санкіна 2000, с. 84).

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 16 східнослов'янських могильників, які походять із ареалів практично всіх історичних племен: поляни чернігівські, київські, переяславські, сіверяни, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські (Алексеева 1969; 1973, с. 123), Шестовиця (Зіневич 1962), Кам'яне (Дьяченко, Покас, Сухобоков 1984; Дьяченко, Покас 2012), Монастирок (Покас 1987; 1988), Григорівка, Бучак (Козак 2000; 2000а; 2005), Бранешти (Великанова 1975, с. 111, 118), Південно-Східне Приладожжя (Санкіна, Козинцев 1994; Санкіна 2000, с. 15—16).

Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б.А. та О.Г. Козінцеви у 1991 р.

Спостерігається значна статистична й морфологічна подібність досліджуваної чоловічої групи з доліхокранною, середньолицевою добіркою Любеч і меншою мірою з чернігівською групою, яка репрезентує ґрунтові поховання. Всіх їх об'єднує сіверянська територія, з якої походять названі серії (рис. 1).

Схожі результати аналізу отримано й при зіставленні 34 жіночих груп за методом канонічного аналізу. Безперечно, в досліджуваній серії простежується сіверянський напрям зв'язку, особливо це помітно за КВ 2 (30,9 % загальної дисперсії), за яким спостерігаємо слабку, та все ж подібність нашої групи до збірної серії сіверян, Любеча, Шестовиці, Новогрудка та меншою мірою полян чернігівських. Також відзначимо певну подібність жіночої серії до кривичів

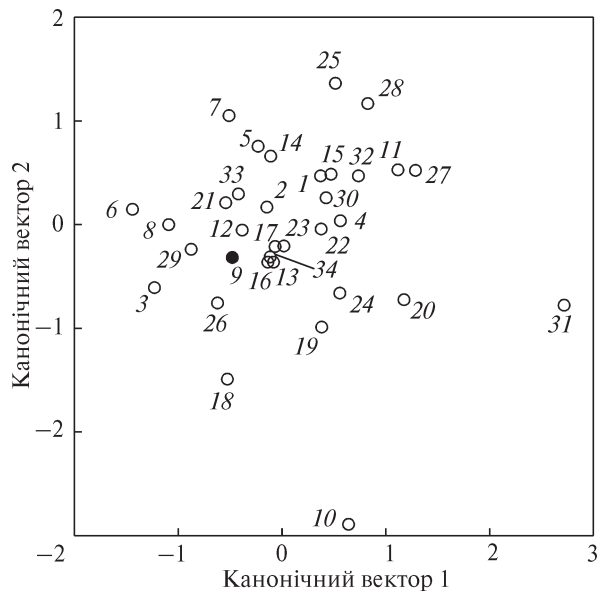

Рис. 2. Результати канонічного аналізу: розташування слов'янських 34 жіночих груп з території Київської Русі у площині, утвореній I і II КВ. 1 — Бранешти; 2 — Бучак; 3 — Верхній Київ; 4 — Витачів; 5 — Возвягель; 6 — в'ятичі; 7 — Галич; 8 — Григорівка; 9 — хут. Зелений Гай; 10 — Кам'яне; 11 — Київ; 12 — кривичі-1; 13 — кривичі-2; 14 — кривичі-3; 15 — кривичі-4; 16 — Любеч; 17 — Новогрудок; 18 — Паторжинського (Київ); 19 — Переяслав-Хмельницький; 20 — Пд.-Сх. Приладожжя; 21 — поляни київські; 22 — поляни переяславські; 23 — поляни чернігівські; 24 — Псков; 25 — Путивль; 26 — радимичі; 27 — Рязань 1; 28 — Рязань 2; 29 — сіверяни; 30 — словени новгородські; 31 — Стара Ладога; 32 — Чернігів 1973; 33 — Чернігів; 34 — Шестовиця

чів смоленської і тверської курганної груп, як і певний вплив на формування серії з території радимичів (рис. 2).

Отже, за багатомірним канонічним аналізом спостерігається тяжіння чоловічої досліджуваної добірки до міських серій Любеча й Чернігова (ґрунтові поховання). Своєю чергою, жіноче населення з Зеленого Гаю демонструє подібність до таких груп як Любеч, Шестовиця та «поляни» чернігівські.

Етнічна краніоскопія. У вивченні ранніх етапів генези українців і східних слов'ян загалом результати краніологічного аналізу значно доповнюють краніоскопічні дані. Тут для характеристики давньоруського міського населення з хут. Зелений Гай використана система краніоскопічних ознак за методикою, запропонованою О.Г. Козінцевим (Козинцев 1988; Kozintcev 1992). До серії ввійшов 21 череп (чоловіки та жінки) з розкопок 1983 та 1990—1993 рр.

За вказаною методикою враховано шість традиційних краніоскопічних ознак: індекс попереочно-піднебінного шва (ППШ), клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ), задньо-

Таблиця 1. Зелений Гай. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічих і жіночих черепів з давньоруського курганного могильника (розкопки 1991—1992 рр.)

№*	Ознаки	Рік/Поховання								
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1
		Стать/Вік								
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀
		30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30
1	Поздовжній діаметр	179,0	194,0	186,5	—	—	176,0	179,0	183,0	177,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	177,0	193,0	—	—	—	176,0	179,0	183,0	171,0
8	Поперечний діаметр	133,0	146,0	138,0	—	—	132,0	131,5	134,0	137,5
17	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	131,8	150,0	—	—	—	136,0	131,0	131,0	124,0
20	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	111,6	121,3	—	—	—	115,4	110,4	110,5	103,5
9	Найменша ширина лоба	94,0	97,0	94,0	95,5	93,0	97,0	96,0	95,0	93,0
10	Найбільша ширина лоба	110,0	127,0	112,0	—	—	117,0	117,0	121,0	113,5
5	Довжина основи черепа	98,0	104,0	—	—	—	99,0	97,0	95,5	96,0
11	Ширина основи черепа	122,5	126,5	—	—	—	118,0	116,3	—	120,0
12	Ширина потилиці	110,0	112,0	—	—	—	105,0	108,0	—	—
29	Лобна хорда	107,0	122,0	110,0	110,5	107,0	108,0	109,0	112,0	114,0
30	Тім'яна хорда	117,0	122,0	—	—	—	111,0	116,6	110,0	—
31	Потилична хорда	93,0	110,5	98,0	—	—	93,0	93,0	97,5	107,0
23а	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	500,0	—	—	—	—	—	—	—	—
24	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	305,0	—	—	—	—	—	—	—	—
25	Сагітальна дуга	364,0	—	371,0	—	—	—	—	376,0	—
26	Лобна дуга	121,0	—	122,0	—	118,0	—	—	131,0	130,0
27	Тім'яна дуга	130,0	—	127,0	—	—	—	—	120,0	117,0
28	Потилична дуга	113,0	—	122,0	—	—	—	—	125,0	—
7	Довжина потиличного отвору	29,4	—	—	—	—	35,0	31,8	32,0	—
16	Ширина потиличного отвору	25,6	—	—	25,0	—	29,0	27,4	29,0	—
FS	Висота вигину лоба	25,0	—	23,0	24,0	23,5	29,0	29,0	31,5	29,0
OS	Висота вигину потилиці	27,0	—	34,0	—	—	27,0	26,0	35,0	—
	Надперенісся	2	—	1	2	2	1	1	1	2
	Надбрівні дуги	1	—	1	2	1	1	1	1	1
	Зовнішній потиличний виступ	2	—	0	1	1	0	0	0	—
	Соскоподібний виросток	3	—	1	1	2	2	3	1	—

№*	Ознаки	Рік/Поховання									
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1	
		Стать/Вік									
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀	
	30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30		
	Нижній край грушоподібного отвору	Fossa	—	Anth	Anth	Anth	Fossa	Anth	Anth	Anth	
	Передньо-носова ость (за Брока 1-5)	2	—	4	—	—	—	4	4	2	
45	Діаметр вилиць	132,8	137,0	—	—	—	119,0	129,0	—	124,5	
40	Довжина основи лиця	99,8	99,0	—	—	—	89,8	98,0	88,0	87,0	
48	Верхня висота лиця	67,3	67,0	67,5	—	—	67,5	66,0	67,8	63,8	
47	Повна висота лиця	114,0	116,0	—	—	—	—	106,0	117,0	109,0	
43	Верхня ширина лиця	101,0	105,0	104,3	—	—	99,0	103,5	—	102,5	
46	Середня ширина лиця	—	98,0	98,0	—	—	90,0	92,0	—	94,0	
60	Довжина альвеолярної дуги	58,0	—	55,0	—	51,0	—	—	49,0	50,0	
61	Ширина альвеолярної дуги	69,0	67,0	56,0	—	58,0	—	59,0	59,0	59,2	
62	Довжина піднебіння	52,0	—	46,0	—	47,0	—	—	47,0	44,0	
63	Ширина піднебіння	40,0	—	34,0	—	32,0	—	—	36,5	36,5	
55	Висота носа	48,0	49,0	49,0	—	—	49,0	45,0	50,0	47,0	
54	Ширина носа	25,4	25,1	26,0	21,5	20,0	23,2	26,6	24,0	23,8	
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	43,3	42,2	43,0	—	—	40,0	42,0	—	41,0	
52	Висота орбіти	30,4	31,6	33,5	—	—	30,0	33,0	—	31,2	
	Бімаллярна ширина <i>fmo-fmo</i>	96,5	97,7	96,5	—	—	94,0	96,0	—	97,8	
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	18,0	14,0	20,0	—	—	21,0	18,0	—	18,0	
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	—	98,0	99,3	—	—	90,0	92,0	—	93,0	
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	—	22,0	25,0	—	—	25,0	26,0	—	25,0	
SC	Симотична ширина	8,0	10,0	12,0	—	—	11,0	9,7	10,0	9,0	
SS	Симотична висота	3,0	6,0	5,0	—	—	6,0	3,5	5,0	5,0	
MC	Максило-фронтальна ширина	18,0	19,0	20,0	—	—	20,0	19,0	19,0	17,8	
MS	Максило-фронтальна висота	7,5	10,0	7,0	—	—	8,0	7,3	8,0	8,0	
DC	Дакріальна ширина	22,0	23,5	24,9	—	—	23,5	22,0	23,0	24,9	
DS	Дакріальна висота	11,0	13,7	11,0	—	—	11,0	10,0	12,2	12,5	
	Ширина виличної кістки	57,0	54,0	45,0	—	—	52,0	50,0	—	49,0	
	Висота вигину виличної кістки	8,0	12,0	8,0	—	—	9,0	9,0	—	10,0	

№*	Ознаки	Рік/Поховання								
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1
		Стать/Вік								
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀
		30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30
77	Глибина іклової ямки	4,5	6,0	—	—	—	3,2	5,2	—	3,0
	∠ Назомалярний кут	139,0°	146,0°	134,5°	—	—	131,4°	138,8°	—	139,5°
∠ Zm'	Зигомасиллярний кут	—	131,3°	126,3°	—	—	121,3°	120,8°	—	123,0°
32	∠ проф. лоба від <i>n</i>	89,0°	86,0°	—	—	—	94,0°	96,0°	—	—
	∠ від <i>gl</i>	82,0°	74,0°	—	—	—	90,0°	90,0°	—	—
72	∠ загально лицевий	81,0°	81,0°	80,0°	—	—	88,0°	80,0°	79,0°	79,0°
73	∠ сер. частини лицевий	82,0°	84,0°	—	—	—	89,0°	79,0°	—	—
74	∠ альвеолярної частини обл.	88,0°	71,0°	—	—	—	84,0°	82,0°	—	—
75	∠ нахил лицевих кісток	36,0°	55,0°	45,0°	—	—	60,0°	55,0°	50,0°	50,0°
75 (1)	∠ випинання носа	45,0°	26,0°	35,0°	—	—	28,0°	25,0°	29,0°	29,0°
Індекси										
8:1	Черепний індекс	74,3	75,3	74,0	—	—	75,0	73,5	73,2	77,7
17:1	Висотно-поздовжній показчик I	73,6	77,8	—	—	—	77,3	73,2	71,6	70,1
17:8	Висотно-поперечний показчик I	99,1	103,4	—	—	—	103,0	99,6	97,8	90,2
20:1	Висотно-поздовжній показчик II	62,3	66,4	—	—	—	65,6	61,7	60,4	58,5
20:8	Висотно-поперечний показчик II	83,9	83,1	—	—	—	87,4	83,9	82,4	75,3
9:10	Лобний показчик	85,5	76,4	83,9	—	—	82,9	82,1	78,5	81,9
10:8	Коронарно-поперечний	82,7	87,0	81,2	—	—	88,6	89,0	90,3	82,5
9:8	Лобно-поперечний показчик	70,7	66,4	68,1	—	—	73,5	73,0	70,9	67,6
29:26	Індекс вигину лобної кістки			—	—	—			—	
30:27	Індекс вигину тім'яної кістки			—	—	—			—	
31:28	Індекс вигину потиличної кістки			—	—	—			—	
28:27	Потилично-тім'яний індекс			—	—	—			—	
26:25	Лобно-сагітальний індекс			—	—	—			—	
47:45	Лицевий індекс	85,8	84,7	—	—	—	—	82,2	—	87,6
48:45	Верхньолицевий показчик	50,7	48,9	—	—	—	56,7	51,2	—	51,2
48:17	Вертикальний фацио-церебральний індекс	51,1	44,4	—	—	—	49,6	50,4	51,8	51,5

№*	Ознаки	Рік/Поховання									
		1991 к. 3, п. 1	1991 к. 3, п. 11	1992 к. 5, п. 1	1992 без №	1992 к. 4, п. 1	1991 кург. мог. 8, ч. L, к. 3	1991 кург. гр. 11, к. 3, п. 1	1992 к. 1, п. 1	1992 к. 6, п. 1	
		Стать/Вік									
		♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀	
	30—40	25—30	35—45	30—40	30—40	30—40	25—30	25—35	25—30		
40:5	Показчик випинання лица	101,8	95,2	—	—	—	90,7	101,0	92,1	90,6	
45:8	Горизонтальний фацио-церебральний індекс	99,8	93,8	—	—	—	90,2	98,1	—	90,5	
9:45	Лобно-вличний індекс	70,8	70,8	—	—	—	81,5	74,4	—	74,7	
52:51	Орбітний індекс	70,2	74,9	77,9	—	—	75,0	78,6	—	76,1	
54:55	Носовий індекс	52,9	51,2	53,1	—	—	47,3	59,1	48,0	50,6	
DS:DC	Дакріальний індекс	50,0	58,3	44,2	—	—	46,8	45,5	53,0	50,2	
SS:SC	Симотичний індекс	37,5	60,0	41,7	—	—	54,5	36,1	50,0	55,6	
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	41,7	52,6	35,0	—	—	40,0	38,4	42,1	44,9	
63:62	Піднебінний індекс	76,9	—	73,9	—	68,1	—	—	77,7	83,0	
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,0	—	101,8	—	113,7	—	—	120,4	118,4	
10:45	Лобно-вличний індекс	82,8	92,7	—	—	—	98,3	90,7	—	91,2	
Нижня щелепа											
C'	∠ Кут випинання підборіддя	77,0°	71,0°	—	—	67,0°	—	69,0°	—	62,0°	
68 (1)	Довжина нижньої щелепи від виростків	104,0	121,0	—	—	—	—	110,0	—	99,0	
79	Кут гілки нижньої щелепи	115,0°	121,0°	—	—	—	—	116,0°	—	127,0°	
68	Довжина нижньої щелепи від кутів	85,0	95,0	—	—	92?	—	82,0	—	77,0	
70	Висота гілки нижньої щелепи	59,0	61,0	—	—	—	—	50,0	—	44,0	
71a	Найменша ширина гілки	33,0	31,0	34,0	—	32,5	—	29,5	—	29,0	
65	Виросткова ширина	—	118,0	—	—	—	—	121,0	—	—	
66	Ширина між кутами нижньої щелепи	104,0	102,0	—	—	—	—	90,0	—	101,0	
67	Передня ширина нижньої щелепи	47,0	46,0	—	—	—	—	45,5	46,5	45,1	
69	Висота симфізу нижньої щелепи	36,0	35,0	31,0	—	34,0	—	31,0	33,1	30,0	
69 (1)	Висота тіла нижньої щелепи	32,0	34,0	32,0	—	33,0	—	28,0	31,5	28,5	
69 (3): 69 (1)	Індекс масивності нижньої щелепи	88,8	97,1	103,0	—	97,0	—	90,3	95,1	95,0	
69 (3)	Товщина тіла нижньої щелепи	14,0	10,0	11,0	—	11,5	—	12,0	—	10,0	

Примітка. * номер за Мартіном

Таблиця 2. Зелений Гай. Середні розміри та статистичні дані чоловічих черепів

№ за Мартіном	♂	Курганний могильник XI—XII ст. (Покас 1987)	Грунтовий могильник XII—XIII ст. (Покас 1987)	Об'єднана серія з кург. могильників XI—XIII ст. (Покас 1987)	Курганний могильник XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з курганного могильника XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з ґрунтових і курганних могильників XI—XIII ст., 2013 р.
1	Ознаки / n	1—4	3—6	3—9	2—5	2—9	6—13
8	Поздовжній діаметр	192,0 (4)	188,5 (4)	190,3 (8)	186,5 (3)	189,6 (7)	188,9 (11)
8:1	Поперечний діаметр	136,7 (3)	137,0 (6)	136,9 (9)	139,0 (3)	137,9 (6)	137,5 (12)
17	Черепний індекс	71,6 (3)	73,2 (4)	72,5 (7)	74,5 (3)	73,1 (6)	73,2 (10)
9	Висогний діаметр (<i>b-br</i>)	143,0 (1)	138,0 (4)	139,0 (5)	141,4 (2)	142,2 (3)	140,1 (7)
32	Найменша ширина лоба	96,0 (4)	98,8 (4)	83,1 (7)	94,7 (5)	95,4 (9)	97,1 (13)
45	Кут профілю лоба (<i>nasion-met.</i>)	81,3° (3)	84,5° (4)	81,3° (3)	87,5° (2)	84,4° (5)	84,5° (9)
48	Величний діаметр	136,0 (1)	132,8 (3)	133,6 (4)	134,9 (2)	135,2 (3)	134,2 (6)
48:45	Верхня висота лица	67,3 (3)	67,8 (4)	67,6 (7)	67,3 (3)	67,3 (6)	67,6 (10)
54	Верхній лицевий індекс	49,5 (1)	51,1 (3)	52,0 (3)	49,8 (2)	49,7 (3)	50,4 (6)
55	Ширина носа	24,5 (2)	26,6 (4)	25,9 (6)	23,6 (5)	24,1 (7)	25,4 (11)
54:55	Висота носа	52,0 (3)	52,5 (4)	52,5 (7)	48,7 (3)	50,4 (6)	51,5 (10)
51	Носовий індекс	48,1 (2)	50,7 (4)	49,8 (6)	52,4 (3)	50,3 (6)	50,5 (10)
52	Ширина орбіти від <i>mf</i>	43,7 (3)	42,3 (4)	42,9 (7)	42,8 (3)	43,3 (6)	42,8 (10)
52:51	Висота орбіти	33,7 (3)	32,4 (4)	32,9 (7)	31,8 (3)	32,8 (6)	32,6 (10)
72	Орбітний індекс від <i>mf</i>	77,0 (3)	76,7 (4)	76,8 (7)	74,3 (3)	75,7 (6)	76,2 (10)
75(1)	Загальний кут лица	83,5° (2)	85,5° (4)	84,8° (6)	80,7° (3)	82,1° (5)	83,8° (10)
77	Кут випинання носа	31,0° (2)	25,7° (3)	27,8° (5)	35,3° (3)	33,2° (5)	29,5° (8)
ZZm'	Назо-малярний кут	134,5° (2)	139,5° (4)	137,8° (6)	140,5° (3)	138,1° (5)	138,5° (10)
SS	Зигомаксиллярний кут	126,0° (2)	130,3° (4)	128,8° (6)	128,8° (2)	127,4° (4)	128,9° (8)
SC	Симотична висота	5,4 (3)	5,6 (4)	5,5 (7)	4,7 (3)	5,1 (6)	5,4 (10)
SS:SC	Симотична ширина	10,9 (3)	12,5 (4)	11,5 (7)	10,0 (3)	10,5 (6)	11,5 (10)
DC	Симотичний індекс	49,8 (3)	44,8 (4)	48,2 (7)	46,4 (3)	48,1 (6)	46,5 (10)
DS	Дакріальна хорда	20,0 (1)	23,3 (4)	22,6 (5)	23,5 (3)	21,8 (4)	22,6 (8)
DS:DC	Дакріальна висота	12,2 (1)	12,2 (4)	12,2 (5)	11,9 (3)	12,1 (4)	12,2 (8)
	Дакріальний індекс	61,0 (1)	52,4 (4)	54,0 (5)	50,8 (3)	55,9 (4)	54,2 (8)

Таблиця 3. Зелений Гай. Середні розміри та статистичні дані жіночих черепів

№ за Мартіном	♀	Курганний могильник XI—XII ст. (Покас 1987)	Грунтовий могильник XII—XIII ст. (Покас 1987)	Об'єднана серія з кург. та кург. могильників XI—XIII ст. (Покас 1987)	Курганний могильник XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з курганного могильника XI—XII ст., 2013 р.	Об'єднана серія з курганних і курганних могильників XI—XIII ст., 2013 р.
1	Ознаки / n	1—3	4—5	5—8	2—4	3—7	6—15
8	Поздовжній діаметр	180,5 (2)	174,2 (5)	176,0 (7)	178,8 (4)	179,7 (6)	177,4 (13)
8:1	Поперечний діаметр	128,0 (2)	135,2 (5)	133,1 (7)	133,8 (4)	130,9 (6)	133,5 (13)
17	Черепний індекс	70,9 (2)	77,6 (5)	75,7 (7)	74,9 (4)	72,9 (6)	75,3 (13)
9	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	132,0 (1)	128,0 (5)	128,7 (6)	130,5 (4)	131,1 (5)	129,6 (11)
32	Найменша ширина лоба	92,7 (3)	93,6 (5)	93,6 (8)	95,3 (4)	94,0 (7)	94,5 (15)
45	Кут профілю лоба (<i>nasion-met.</i>)	85,0° (1)	83,6° (5)	83,8° (6)	95,0° (2)	90,0° (3)	89,4° (8)
48	Висотний діаметр	—	123,7 (5)	123,7 (5)	124,2 (3)	124,2 (3)	124,0 (8)
48:45	Верхня висота лица	63,0 (2)	61,7 (5)	62,1 (7)	66,3 (4)	64,7 (6)	64,2 (11)
54	Верхній лицевий індекс	—	49,9 (5)	49,9 (5)	53,0 (3)	53,0 (3)	51,5 (8)
55	Ширина носа	24,0 (2)	24,4 (5)	24,3 (7)	24,4 (4)	24,2 (6)	24,4 (11)
54:55	Висота носа	49,7 (2)	47,5 (5)	48,1 (7)	47,8 (4)	48,8 (6)	48,0 (11)
51	Носовий індекс	47,8 (2)	51,3 (5)	50,4 (7)	51,3 (4)	49,6 (6)	50,9 (11)
52	Ширина орбіти від <i>mf</i>	39,7 (3)	38,9 (5)	39,2 (8)	41,0 (3)	40,4 (6)	40,1 (11)
52:51	Висота орбіти	33,0 (2)	31,6 (5)	32,0 (7)	31,4 (3)	32,2 (5)	31,7 (10)
72	Орбітний індекс від <i>mf</i>	82,5 (2)	81,2 (5)	81,6 (7)	76,6 (3)	79,6 (5)	79,1 (10)
75(1)	Загальний кут лица	83,0° (1)	83,4° (5)	83,3° (6)	81,5° (4)	82,3° (5)	82,4° (10)
77	Кут вищання носа	—	30,0° (5)	30,0 (5)	27,8° (4)	27,8° (4)	28,9° (9)
∠Zm	Назо-малярний кут	136,5° (2)	142,3° (5)	140,6° (7)	136,6° (3)	136,6° (5)	138,6° (10)
SS	Зигомаксиллярний кут	124,0° (2)	128,4° (5)	127,1° (7)	121,7° (3)	122,9° (5)	124,4° (10)
SC	Симотична висота	3,9 (2)	3,9 (5)	3,9 (7)	4,9 (4)	4,4 (6)	4,4 (11)
SS:SC	Симотична ширина	9,05 (2)	10,3 (5)	9,9 (7)	9,9 (4)	9,5 (6)	9,9 (11)
DC	Симотичний індекс	43,0 (2)	37,8 (5)	39,4 (7)	49,1 (4)	46,1 (6)	44,3 (11)
DS	Дакріальна хорда	25,5 (1)	22,4 (5)	24,0 (6)	23,4 (4)	24,5 (5)	23,7 (10)
DS:DC	Дакріальна висота	12,5 (1)	11,2 (5)	11,9 (6)	11,4 (4)	12,0 (5)	11,7 (10)
	Дакріальний індекс	49,0 (1)	50,0 (5)	49,5 (6)	48,9 (4)	49,0 (5)	49,2 (10)

Таблиця 4. Краніологічні серії, використані для порівняльного аналізу (чоловіки та жінки)

№ п/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1	Зелений Гай	XI—XIII
2	Любеч	XI—XII
3	Шестовиця	IX—X
4	Чернігів (1973)	X—XIII
5	Чернігів (2013)	X—XIII
6	Путивль	XI—XIII
7	Чернігівські «поляни» (збірна серія, 1973 р.)	XI—XIII
Давньоруські групи Київської землі		
8	Київ (Гора Шекавиця)	XI—XIII
9	Київ (цвинтарі, 1973)	XI—XIII
10	Київ (Верхній Київ, збірна серія)	XI—XIII
11	Київ (ріг вул. Паторжинського та Ірининської)	X—XIII
12	Григорівка	XI
13	Бучак	XI
14	Витачів	X—XIII
15	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI—XIII
16	Монастирок	XI—XIII
17	Юр'їв	XI—XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
18	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX—XII
19	Переяслав-Хмельницький (2007)	XI—XIII
20	Поляни Переяславські (збірна серія, 1973 р.)	X—XIII
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
21	Новоградок	XI—XII
22	Дреговичі (збірна серія)	
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
23	Возвягель	XI—XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
24	Стара Ладога (Земляне городище)	XI—XII
25	Південно-Східне Приладожжя	XI—XIII
26	Словени Новгородські (збірна серія)	XII—XIV
Давньоруські групи Смоленської землі		
27	Стара Рязань I	XI—XII
28	Стара Рязань II	XII—XIII
29	Смоленськ	XII—XIII
30	Кривичі 1 (Смоленська група, кургани)	X—XII
31	Кривичі 2 (Тверська група, кургани)	X—XII
32	Кривичі 3 (Ярославська група, кургани)	X—XII
33	Кривичі 4 (Костромська група, кургани)	X—XII
34	Кривичі 5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X—XII
Давньоруські групи Московської землі		
35	В'ятичі (збірна серія)	XII—XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міждіччя		
36	Василів, середня течія Дністра	XII
37	Бранешти	X—XI
38	Галич (Кринос)	X—XIII

випличний шов (ЗВШ), надорбітні отвори (НО), потиличний індекс (ПІ) та частота підорбітного візерунка типу II (ПОВ II). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані складені без урахування статі, для КВШ вираховані середнє значення чоловічих та жіночих показників. Відсотки підраховані за програмою А.В. Громова.

Потиличний індекс (ПІ), який вказує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та водночас лямбдоподібного становить 0 % і, таким чином, у населення з Зеленого Гаю відсутній, що вказує на європеїдність серії за цією ознакою.

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше в європеїдів ніж у монголоїдів (Козинцев 1988, с. 55). Таким чином, досліджувана серія з показником у 44,6 % (47 спостережень) немає значних відхилень від решти європеїдних груп Київської Русі, враховуючи, що середня статистична норма цієї ознаки для європеїдів становить 32,9 % (там само). Близькі результати згаданої ознаки зафіксовані в міського населення Чернігова, Києва (дореволюційні розкопки), Любеча та сільського з Княжої Гори, Сагунівки й Гущина.

Задньовипличний шов (ЗВШ) на черепах із Зеленого Гаю трапляється набагато частіше ніж у групах Київської Русі та він підвищений — 18,1 % (22 спостереження). Подібні значні відсотки маємо в серіях Княжа Гора, Сагунівка, Снов, Іпуть і Чернігів (дореволюційні розкопки).

Частота підорбітного візерунка типу II (ПОВ II) у досліджуваній серії становить 38,9 % (18 спостережень), тож можна констатувати помірний його відсоток у зеленогайських черепах.

Індекс поперечного піднебінного шва (ІППШ) помірний і становить 61,3 % (31 спостереження).

Можна також констатувати, що частота **надорбітних отворів (НО)** (Томашевич 1988) на черепах із Зеленого Гаю також помірна 26,3 % (31 спостереження).

Статевий диморфізм у досліджуваній серії низький. Тут зафіксовано майже однакову кількість значень КВШ: у жіночій частині популяції 10, у чоловічій — 11.

Загалом на тлі попередніх досліджень могильника (Долженко 2011, табл. 2), зі зростанням серії, краніоскопічні дані змінилися, особливо це стосується ПОВ II, оскільки раніше не вистачало навіть мінімальної кількості спостережень цієї ознаки для статистичного міжгрупового порівняння.

У підсумку можна констатувати, що об'єднана чоловіча серія з поховань ґрунтового і курганного могильників потрапляє до категорії доліхокранних, відносно широколицих, куди, за Т.І. Алексеевою, входили волиняни та полоцькі кривичі. Краніометричні дані зеленогайського комплексу на тлі публікації П.М. Покаса 1987 р. суттєво не змінилися, але можна говорити про певні морфологічні зміни в збірній чоловічій серії від середньолицього краніологічного типу до відносно широколицього. За даними краніометрії на ґрунті 14 ознак і методу канонічного аналізу спостерігається тяжіння чоловічої добірки до міських серій Лівобережжя Дніпра, Любеча й Чернігова (ґрунтові поховання). Своєю чергою, жіноче населення з Зеленого Гаю також демонструє подібність до Лівобережних груп: Любеч, Шестовиця, поляни чернігівські.

Алексеева Т.І. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. — 1969. — 4. — С. 73—86.

Алексеева Т.І. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Долженко Ю.В. Краніоскопія похованих в курганах могильниках Чернігова Х—ХІІ ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2011. — 15. — С. 173—185.

Дьяченко В.Д., Покас П.М. Антропологические материалы из могильника у с. Каменное // Приложение к: Сухобок О.В. «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. — К., 2012. — С. 311—332.

Дьяченко В.Д., Покас П.М., Сухобок О.В. Древнерусское население левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.

Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. — 1962. — 2. — С. 37—47.

Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—80.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — М., 2000а. — Ч. II. — С. 243—259.

- Козак А.Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005. — С. 226—241.
- Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К., 2010.
- Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. — Л., 1988.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — 104).
- Макаренко М. Короткий звіт за археологічні дослідження в Сумській області // НА ІА НАНУ. Фонд ВУАК. — 1930. — 309/11.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 30—62.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979—1981 гг. // НА ІА НАНУ. — 1984/81.
- Покас П.М. До антропології середньовічного населення р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Приложение к: Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—138.
- Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Зелений Гай. — Полтава, 2007.
- Покас П.М., Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження комплексу пам'яток біля с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл. в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/58.
- Покас П.М., Стародуб А.В. Отчет об исследованиях комплекса археологических памятников у с. Зелений Гай Сумского р-на Сумской обл. в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — 1991/246.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X—XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. — 1999. — 6. — С. 794—803.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвягель // Старожитності I тисячоліття. — К., 2003. — С. 135—142.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — 7. — С. 420—424.
- Рудич Т.О. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // ВА. — 2007. — 15. — Ч. 2. — С. 400—406.
- Рудич Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис. н. е. // Археологія. — 2007а. — № 3. — С. 47—58.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 49—54.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького) // Наукові записки з української історії. — 2008а. — 20. — С. 96—103.
- Саливон І.І. Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новгородка // Матеріали з антропології України. — 1971. — 5. — С. 92—110.
- Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. — СПб., 2000.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологические материалы эпохи средневековья из Приладожья // Тез. докл. Междунар. конф. к 100-летию В.И. Равдоникаса. — СПб., 1994. — С. 57—60.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. — М., 1995. — 1. — С. 90—107.
- Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області // Археологія. — 1987. — 58. — С. 83—92.
- Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // ВА. — 1988. — 80. — С. 119—128.
- Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetic // A new approach Ethnische Epigenetics. — Vol. 43/3. — P. 213—244.

Надійшла 08.09.2012

Ю.В. Долженко

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ЗЕЛЕНЬ ГАЙ

Обработаны и проанализированы черепа из древнерусского курганного могильника Зеленый Гай (раскопки 1987—1992 гг.). По краниометрическим признакам мужские и женские черепа относятся к большой европеоидной расе. Объединенная мужская серия, в которую вошли и материалы, исследованные П.М. Покасом, насчитывает девять черепов. Выборка из погребений грунтового и курганного могильников попадает в категорию долихокранных, относительно широколицых, куда, по Т.И. Алексеевой, входят волыняне и полоцкие кривичи.

По типологической схеме Т.А. Рудич, женская зеленогайская серия по четырем важным признакам относится к мезокранному, среднелицевому типу, как и поляне киевские.

В целом краниометрические данные по зеленогайскому комплексу по сравнению с публикацией П.М. Покаса 1987 г. существенно не изменились, но можно говорить об определенном морфологическом изменении в мужской сборной серии от среднелицевого краниологического типа к относительно широколицему. Это вполне логично, поскольку, кроме местного северянского населения (ингумации в ямах и на уровне давнего горизонта), на этой территории выявлены погребения радимичей (на подсыпках), балтские («валетом») и среднеподнепровские (грунтовой могильник). По данным краниометрии, учитывая 14 признаков (продольный, поперечный и высотный диаметры черепа (*b-br*), минимальную ширину лба, скуловой диаметр, высота лица, высота и ширина орбит, высота и ширина носа, назомалярный и зигомаксиллярный углы, симотический индекс и угол выступления носа), по методу канонического анализа наблюдается тяготение мужской исследуемой выборки к городским сериям Левобережья Днепра, Любеча и Чернигова (грунтовые погребения). В свою очередь женское население Зеленого Гаия проявляет сходство с левобережными группами: Любеч, Шестовица, поляне черниговские.

Yu. V. Dolzhenko

ANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM ZELENYI HAI, THE ANCIENT RUS BARROWS BURIAL GROUND

Skulls from the Ancient Rus barrows burial ground Zelenyi Hai (excavated in 1987—1992) were processed and analyzed. Based on the craniometric features the skulls of men and women belong to the largely Caucasoid race. There are nine skulls in the united men's series including also the materials studied by P.M. Pokas. Excerpts from the ground and barrows burial grounds fall into the dolichocranic and relatively wide-faced category which comprises of Volynians and Kryvychi of Polotsk according to T.I. Alekseiieva.

According to the typological scheme by T.O. Rudych the women's series from Zelenyi Hai by four important features belong to mesocephalic middle-faced type, as well as the Polyans of Kyiv.

In general, craniometric data of the assemblage from Zelenyi Hai did not changed significantly comparing to P.M. Pokas' publication in 1987, but it is possible to speak of certain morphologic changes in combined series from the middle-faced to comparatively wide-faced craniological type. This is logical enough, as besides the local Siveryans (inhumations in pits on the old ground surface), on this territory there are burials of the Radymychi (on beddings), the Balts («tops to tails»), and the Dnipro River middle region ones (ground necropolis). Based on the craniometric data, considering 14 features (longitudinal, transversal, and height diameters of the skull (*b-br*), minimal forehead wideness, cheek-bone diameter, face width, eye-socket height and width, nose height and width, angles between nasal and malar bones and zygomatic and maxillary bones, symotic index and nose protuberance angle), and based on canonic analysis method, the men's studied excerpt gravitates towards the urban series from the Dnipro River left bank region, Lyubech and Chernihiv (ground burials). In its turn, women population of Zelenyi Hai appears to be similar to the left bank region groups: Lyubech, Shestovytisia, and the Polyans of Chernihiv.